

Милан М. Миладиновић

МОРАЛНО-ПОЛИТИЧКИ ЛИК КОМУНИСТЕ ЦРНЕ ГОРЕ У НОР И РЕВОЛУЦИЈИ

Велику улогу коју су комунисти Црне Горе имали у НОР и револуцији обавезује да се и са становишта етике приступи обликовању створених моралних и других вредности, да се сагледају друштвено-историјски услови и димензије афирмације морално-политичких својстава комуниста, да се укаже на допринос морално-политичког лика, који је извршио снажан утицај на људе да ступе у народноослободилачку борбу и допринесу општој победи над окупатором и контрареволуционарним снагама у земљи. Полазећи од тога, покушаћу да у једном кратком саопштењу дам пресек морално-политичког лика комунисте Црне Горе и укажем на морално-политичке и социјалне вредности које је он стварао у једној изузетној друштвено-историјској ситуацији.¹ Уосталом, ово саопштење и нема претензије да у целини обради морално-политички лик комунисте, већ да потстакне на даља истраживања и научно обликовање ове мало потиснуте области деловања чланова Комунистичке партије Југославије у рату и револуцији.

При оцени морално-политичког лика комунисте, на основу извора насталих у НОР и револуцији, треба бити критичан. Ради се о томе да је критеријум вредновања лика комунисте у документима из рата био веома оштар и да су ситније грешке утицале да се доносе и оцене којима се умањује стварна вредност деловања револуционара. Разуме се, треба бити критичан и према изворима који се односе на НОР и револуцију а настали су после рата. У овим изворима се ишло у другу крајност, тако да су умањиване грешке и несавршености лика члана Партије, па је тако презентирани нестварни морално-политички лик комуниста. Обе крајности морају бити критички превладане, ако се жели указати на стварне вредности и утицај морално-политичког лика комунисте на остварење револуционарних задатака.

¹ У обради лика тежиште ће бити на моралној страни деловања. Међутим, веома је тешко одвојити морални од политичког лика, с обзиром да су комунисти иступали као морално-политичке личности и да су револуционарни морал и политика били у јединству. Политика је афирмисала морал, а морал је појачавао утицај политике дајући јој моралну садржину.

Основне, фундаментале вредности морално-политичког лика члана Партије Црне Горе карактеристичне су и и за комунисте Југославије уопште. Али било би неисторијски и ненаучно не уочити многе оргиналности које су настале с обзиром на друштвено-историјске услове и војно-политичку ситуацију у којој су деловали комунисти Црне Горе. Без сумње, велики је утицај у том погледу извршило и традиционално гледање црногорског народа на понашања, схватања и деловања, као што су комунисти извршили снажан утицај на свој народ.

У досадашњим радовима било је говора о утицају морално-политичког лика на општа револуционарна збивања, али је изостао научни прилаз овом проблему. Зато се мора узети у обзир чињеница да један шири прилаз којим приступам обради основних морално-политичких вредности деловања, понашања и борбене активности комуниста мора трпети од извесних недоречености па и делимичне симплификације. Ово је веома тешко избећи при почетном прилазу обради било ког научног проблема. Не тврдим да се о морално-политичком лику до сада није писало и говорило, али је то чињено фрагментарно и поводом пригодних свечаности или пријема младих у Партију. Дакле, више са становишта потреба текућег деловања на васпитање младих комуниста који настављају револуционарни процес данас, него из настојања да се ове вредности научно обликују.

У Црној Гори се НОП и револуција одвијају веома оригинално. Дошло је до правог народног устанка, што је омогућило да се веома брзо разбију бројне непријатељске оружане снаге, да се класни противник изненади и натера да буде бар делимично савезник у оружаном борби. Тако је дошло до јединственог фронта у борби против фашизма у првим данима устанка. Касније долази до диференцијације на класној основи, када су масе тражиле да се иде даље, да се формира народноослободилачка власт. То је „уплашило“ представнике буржоазије, који су почели да се повлаче да се дистанцирају од револуције и да се јављају као пета колона, срљајући у издају. У таквој консталацији снага, комунисти Црне Горе у неким областима нису били у могућности да унесу дух организованости, да обухвате све устанике и изврше свој утицај, па је дошло до привремене кризе устанка. Јављале су се и тенденције стихијности, које редовно прате сваки дубоко народни покрет. Делујући у таквој ситуацији, комунисти су настојали да својим морално-политичким ликом и вредностима за које су се залагали вежу за себе људе, што ће бити од капиталног значаја за каснији поновни размах устанка.

Сва основна питања морално-политичког лика комунисте била су присутна у револуцији, јер су чланови Партије били то-

тално присутни у револуционарној стварности, која је тражила потпуно и свесно ангажовање револуционарних бораца.²

Ступајући у оружану борбу и стварајући партизанске јединице, комунисти и скојевци су понели са собом све капиталне морално-политичке вредности настале у току класне борбе радничке класе против југословенске буржоазије, бораца октобарске револуције и шпанског грађанског рата.³ Комунисти су се ослобађали академских дискусија без револуционарне акције, тенденција каријеризма, фракционаштва и сл. Развијали су вредности створене у класној борби, богатећи их новим знањима и револуционарном праксом: дисциплину, одговорност, оданост, другарство, храброст, скромност, самоиницијативу, политичку будност, примерни лични живот, склад између речи и дела и многе друге морално-политичке врлине чланова Партије и СКОЈ-а.

Мало је било чланова Партије и СКОЈ-а који нису прихватили позив Партије на устанак, који су се колебали или на било који начин настојали да избегну учешће у оружаном борби.⁴ И да их је било у нешто већем броју не би било ништа необично, јер се радило о радикално измењеној ситуацији, која је тражила кадрове одређених револуционарних својстава. Требало је дискусије о могућности револуције претворити у револуционарно дело, а то тражи одређене личности, нови начин деловања и морално-политичку активност. Први војници револуције били су комунисти и скојевци,⁵ који су развијали морално-политичку активност у партизанским јединицама и тако уносили у њих пролетерски морал и хуманизам. Већ у првим оружаним групама, наста-

² Имамо прве покушаје кодификације лика комунисте као партизанског бораца садржане у Писму ЦК КПЈ од 29. јануара 1942. године, упућеном покрајинском комитетима КПЈ. (Види: ИРП Београд, бр. 909/І, 5—9 (42) 34 и Зборник докумената НОР т. III, 2, стр. 221).

³ О вредностима које су чланови Партије понели са собом у партизанске јединице др Јован Марјановић пише: „Прекко свог чланства Партија је уносила у партизанске одреде, у цео ослободилачки покрет један нови морал, нова схватања, не само о јунаштву у борби већ и дисциплини у свакодневним односима, о другарству, о поштењу, искрености, љубави за човека“ (Устанак и народноослободилачки покрет у Србији 1941, Институт друштвених наука, Београд 1964. стр. 409—412).

⁴ Истина, било је тенденција фракционаштва, али то није било толико карактеристично за деловање партијске организације Црне Горе. О тенденцијама фракционаштва у партијској организацији Херцег-Новог види: Др Душан Живковић, *Бока Которска и Паштровићи у народноослободилачкој борби*, Војно дело, Београд 1964, стр. 95).

⁵ Аутор је наишао на примере колебања чланова Партије који су одавно искључени из КПЈ, али су то појединачни случајеви, па се могу занемарити при нашем разматрању морално-политичког лика комунисте. (Види: *Устанак народа Југославије 1941*, Војно дело, Београд 1963., књ. II, стр. 383).

⁶ Од 70 бораца у чети било их је 30 чланова Партије, а велики број чланова СКОЈ-а (*Устанак народа Југославије 1941*, књ. II, стр. 737). Од 11 чланова Партије у зетској партијској ћелији 9 су у партизанима (Зборник докумената НОР т. III, 1, стр. 225). О томе види још: *Устанак народа Југославије 1941*, књ. III, стр. 55, 56:

лим непосредно после окупације земље, посвећивана је пажња изградњи моралног лика будућих бораца револуције.⁷ Практичном акцијом и понашањем комунисти су могли да изврше морално-политички утицај на устанике да прихвате и усвоје револуционарне моралне норме и да у свему следе Комунистичку партију Југославије.

Комунисти нису били фанатици, како су покушавали, па и сада покушавају, да их прикажу класни противници и неки добронамерни али политички недовољно сазрели појединци. Они су свесни борци, са дубоким схватањем смисла и потребе целовитости ангажовања ради реализације идеје револуције, своје личности, новог револуционарног морала и хуманизма. Основно за револуционара јесте борба у којој је спреман да подноси и највеће жртве, којим једино и може да мења постојећу стварност, да ствара ново друштво.⁸ Иако су били детерминисани објективним условима борбе, и сами су били детерминација развоја и тока борбе, а то је свесна активност а не фаталистичко гледање на токове деловања закона нужности. Били су и остали ствараоци ситуације у којој су се налазили.

На тако снажно деловање политичког и моралног лика комунисте утицало је неколико момената. Свакако да заслужује пажњу социјални састав партијске организације Црне Горе, у којој је највише било сељака и интелигенције, а мало радника с обзиром на ниски степен економске моћи и привредног развоја.⁹ Прилично неразвијен и класни сукоб у свим његовим манифестацијама, с обзиром на „чиновнички“ менталитет црногорске буржоазије. Традиционалне вредности народа биле су развијене и двоструко су условљавале понашање комуниста и њихову идејно-политичку и моралну активност. Управо то им је олакшавало

⁷ Бранко Перовић, *Територија среза Шавник 1941, Устанак народа Југославије 1941*, стр. 244, књ. I.

⁸ Има и учесника НОР и револуције који у својим мемоарским казивањима и написима истичу патњу и истоје да изазову сажаљење према партизанима, заборављујући да нису патње него борба, међусобни односи, револуционарни идеали, активност итд. основно за деловање бораца револуције, а поготово чланова Партије и СКОЈ-а.

⁹ Претежно су чланови Партије били из редова сељаштва и интелигенције. Од 11 чланова зетске партијске организације било је 7 сељака, 2 интелектуалаца и 2 жене (Зборник докумената НОР, т. III 1, стр. 225). Градску партијску организацију Подгорице сачињавало је 17 партијаца, од којих 9 жена. Од њих су 4 жене раднице, а остало су сви интелектуалци (Зборник докумената НОР, т. III, 1, стр. 239). Једино су у партијској организацији Боке Которске у већини били радници. За разлику „од других делова Црне Горе, било је 80% чланова Партије радника“ (Др Душан Живковић, *Бока Которска и Паштровићи у народноослободилачкој борби*, стр. 38—39, 58). О социјалном саставу партијске организације види још: Извештај Политодјела Четврте пролетерске бригаде од 23. 8. 1942. ЦК КПЈ, документат у Архиву ИРП Београд, 1011/V, 1—68 (42) 406.

Због таквог социјалног састава било је и претеривања и секташтва. Било је случајева да нису примани у Партију добри борци-сељаци и интелектуалци, о чему ће касније бити више речи.

деловање, јер су се надовезивали на те традиционалне вредности, али су морали да уложе доста напора како би негирали оне вредности које су превазиђене друштвеним развојем и револуционарном акцијом маса. Комунисти Црне Горе су спадали у теоријски најобразованије кадрове КПЈ. Ови и други моменти стварали су одређену морално-политичку ситуацију и детерминисали понашање и активност комуниста. Из тога је произашла повећана револуционарност, оштрина у оцењивању понашања и активности, чистунство у погледу моралног лика, што је водило секташтву и појавама аскетизма у првим данима устанка.¹⁰ Без претеривања истичем да су комунисти Црне Горе развијали живу револуционарну активност у многим деловима Југославије,¹¹ што је имало одраза на њихово понашање, схватања целине покрета, преношење искустава и ширење вредности створених у југословенском револуционарном покрету.

Традиционалне везе комуниста и народа имале су видног утицаја на понашање чланова Партије. Сама средина у којој су одрасли утискивала је трагове који су остајли и по пријему у Партију или СКОЈ. Комунисти су наставили да одражавају стварно пулсирање живота народа, и зато су могли да преузму многе позитивне традиционалне вредности и да их даље богате у револуцији. Чојство и јунаштво добили су нове димензије. Дошло је до развоја човечности у свим његовим сферама јављања. Чак и према непријатељу, а то је видљиво из речи једног борца: „непријатељ је а жао ми га је да се мучи“.¹² Или ако узмемо изјаву Штаба партизанских јединица Црне Горе, Боке и Санџака у односу према заробљеним италијанским фашистима то је још видљивије.¹³ Осуда издајства и слуганства непријатељу била је ригорозна и сви покушаји четника да прикрију своје издајство није могло дати неке значајније резултате. Народ их је због тога одбацивао, иако су они силом и наталоженом монархистичком свешћу настојали да му се наметну. Веза са Русијом одиграла је зна-

¹⁰ Појаве аскетизма ометале су да се правилно сагледа човек у својој реалности и да се на основу тога приступи његовом васпитавању. Аскетизам је условио појаве секташтва у вези с пријемом у Партију и веома ригорозне санкције према прекршиоцима партизанских моралних и других норми.

¹¹ У свим деловима земље Црногорци су учествовали у борби као борци, а имали су и великог утицаја на развој револуције у неким крајевима: Светозар Вукамовић Темпо у Босни и Херцеговини, Србији, Македонији и Косову; Владимир Поповић у Хрватској; Ђуро Стругар, Вукица Митровић и други у Србији и Војводини; био је и већи број војних и политичких руководилаца у партизанским јединицама које су деловале ван територије Црне Горе.

¹² „Неретва“ књ. 3, стр. 211. изд. ВД, Београд 1965.

¹³ Партизани су имали намеру да стрељају један број заробљеника због злочина које су извршили италијански окупатори, али „видјећи сву биједу талијанског војника“ они су од тога одустали. У томе је хуманизам, али и развој чојства, тако дубоко присутног у народу Црне Горе. (Зборник докумената НОР, т. III, 1, стр. 72).

чајну улогу и омогућила комунистима да развијају социјалистичку револуционарну свест, поред осталог, и путем популаризације социјалистичке стварности Совјетског Савеза,¹⁴ иако је говорено и о словенству — тој трајној вези народа Црне Горе и Русије.

Национални понос народа комунисти и скојевци су даље развијали. Тешко им је падала издаја четника и ту имамо интересантан случај из борбе на Неретви 1943. године, у којој је учествовало преко две хиљаде четника из Црне Горе. Када су јединице Главне оперативне групе прешле Неретву, четници су разбијени и у паничном бекству су напуштали положаје. Једном од четника пала је црногорска капа у том бежању. Наишла је партизанка — Црногорка, узела капу и сакрила је — да остали не би видели ово обележје Црногораца које су носили четници. Није могла да схвати да црногорска капа може служити туђину. Комунисти су имали и доста тешкоћа да превладају племенска схватања, којих је било и унутар пролетерских јединица.¹⁵ У почетку устанка неке су партизанске јединице формиране и на племенској основи, што ће ометати напоре да се створи јединствена команда и усмерава акција тамо где је то било најцелисходније. Касније ће то бити превладано унутар партизанских јединица, а и у целини револуционарног покрета.

Комунисти Црне Горе дали су допринос и у области теорије социјалистичке револуције и уређења нових друштвених односа. Одмах по рушењу буржуаско-окупаторске власти стварани су народноослободилачки одбори. Нова ослободилачка власт је показала своју суштину, хуманост и упорност у остваривању циљева револуције. Првим декретима преузета је државна имовина, имовина манастира и народних издајника. Омладина и жене добиле су пуна људска и политичка права. Одбори су доносили одлуке којима се регулише да је награда за рад жена и мушкараца иста. Не би било од мале важности за науку када би установила колико је искуство из рада народноослободилачке власти у Црној Гори утицало на стварање Фочанских прописа, на кодификацији права и дужности НОО. Црногорски комунисти први покрећу питање стварања омладинских партизанских јединица. Истина, то је оспорено од стране ЦК КПЈ, који ће нешто касније у писму ЦК КП Хрватске инсистирати на стварању омладинских партизанских чета посебно у Лици.¹⁶ Ово су само неки докази значајног доприноса комуниста Црне Горе развоју револуције и богаћењу марксистичке теорије пролетерске револуције.

¹⁴ Велики је број докумената у којима се говори о социјалистичкој стварности Совјетског Савеза, па их зато не наводимо. То се може видети и из књиге Јова Михаљевића, *Живи записници* (Младо покољење, Београд 1965, стр. 111).

¹⁵ У вези с појавом племенског шовинизма види: Зборник докумената НОР, т. IV, 13, стр. 269; Зборник докумената НОР, т. JII, стр. 114—115; Исто, стр. 234.

¹⁶ Види: Зборник докумената НОР, т. III, 1, стр. 118, 144.

Основне моралне вредности у деловању комуниста Црне Горе

На основу општег прилаза предстоји нам да укажемо на основне вредности претежно моралног лика комунисте Црне Горе, које ћу свести на нека тежишна питања која имају и највећу специфичну тежину при разматрању наше теме.

Интернационализам. — У деловању комуниста Црне Горе био је константно присутан интернационализам. Своју активност они повезују са борбом осталих народа и народности Југославије и међународног радничког покрета. У свим документима Партије од општег значаја указује се на обавезе комуниста према међународном пролетаријату и социјализму. Тражено је извршење националног дуга према народу Црне Горе и интернационалне дужности. Познато је да је социјалистичка револуција по својој суштини интернационална, иако је извршавају национални раднички покрети. Овај интернационализам је још видљивији ако се остварује у многонационалној земљи каква је Југославија. У лику комунисте садржано је национално и интернационално у њиховом јединству. Комунисти се налазе као борци на челу својих нација борећи се за општељудске циљеве, па тиме и за интересе других нација ако су усмерени ка слободи, прогресу, стварању новог друштва. Такви су били комунисти Црне Горе, а то говори и револуционарна пракса. У борби за Пљевља борци су гинули, и мада их је било све мање „Интернационала се непрекидно пјевала“,¹⁷ За време прославе годишњице тринаестојулског устанка борци су отворили свечаност певајући „Интернационалу“.¹⁸ Комунисти су користили међународне партизане радничке класе за ширење духа интернационализма. За време прослава октобарске револуције, Првог маја, Осмог марта, Лењинове смрти и других догађаја у програмима приредби и рефератима указивано је на заједничку борбу југословенских и осталих народа против фашизма и на револуционарни преображај буржоаске Југославије.¹⁹ Интернационализам је развијан и путем неговања правилних односа између Албанаца и Црногораца, Срба и Хрвата у Босни и Херцеговини, Македонаца итд.²⁰ Манифестација интернационализма долазила је до изражаја и у прогласима упућеним италијанским војницима на њиховом језику да ступе у бор-

¹⁷ Ђоко Вукићевић, *Ловћенски батаљон у пљеваљској бици*, Устанак народа Југославије 1941, књ. II, стр. 391.

¹⁸ Сава Брковић, *Записано у рату*, Графички завод, Титоград 1963, стр. 69.

¹⁹ Види: Др Душан Живковић, *Бока Которска и Паптровићи у народнослободилачкој борби*, стр. 351—352.

²⁰ Види: Зборник докумената НОП, т. III, 1, стр. 393; Ђуро Вујовић, *Везе НОП-а у Црној Гори и Албанији крајем 1941. и почетком 1942. године*, Историјски записи, год. XXII, књ. XXVI, св. 2—3, Титоград 1969, стр. 401—408.

комунисти и на речима и на делу доказивали свој интернационалну борбу против фашизма заједно са партизанима Црне Горе.²¹ Тако су нализам, што је представљало снагу утицаја и на остале борце и народ.²² Пружана је и помоћ другим револуционарним покретима, а посебно комунистима Албаније.²³

Склад између мисли, речи и дела комуниста. — У својој револуционарној делатности комунисти и скојевци се руководе једним од основних принципа социјалистичког морала — складом између речи, мисли и дела. Полазили су од Лењинових речи да „треба разликовати привидно од стварног, спољашњост од суштине, фразе од дела“.²⁴

Револуционарна ситуација проверавала је сваки несклад између мисли, речи и дела, између онога шта су комунисти мислили, говорили и радили. Схватајући велику морално-политичку и васпитну снагу личног примера и склада речи и дела, комунисти су свуда афирмисали себе и револуционарне циљеве. Остваривали су захтев генералног секретара КПЈ: „Чланови Комунистичке партије и Комунистичке омладине Југославије морају бити увијек тамо гдје је најтеже, морају показати другима примјер дисциплине, другарства, пожртвованости и храбрости“.²⁵ На то је указао и ПК КПЈ за Црну Гору у писму партијским организацијама од 26. октобра 1941. године: „Својим примјером, дисциплином, хладнокрвношћу и уредношћу комунисти треба да покажу осталима какав треба да буде комуниста — борац за ослобођење свога народа“.²⁶ Ово је тражено зато што комуниста на делу треба да покаже себе и што борци „у сваком случају не знају ко је партијац“, али они „упиру очи у партијце и угледају се на њих“, и због свега тога „наши партијци треба да буду свијесни тога да каква нам буде Партија у војсци таква ће нам бити и сама војска“.²⁷ На то указује и ПК КПЈ за Црну Гору и Боку, истичући: „Члан Партије, гдје год се налазио мора бити први у борби, а последњи из борбе“.²⁸ Дакле, преовладавало је схватање да се комуниста доказује и потврђује делом, кроз револуционарну акцију. И то је она снажна спона која је све чвршће повезивала ко-

²¹ Види: Димо Вујовић, *Партизански прогласи италијанским војницима у Црној Гори 1941. године*, Историјски записи, год. XIV, књ. VIII, св. 2, Титоград, 1961, стр. 337—347.

²² Види: Зборник докумената НОР, т. IV, 13, стр. 269.

²³ У Албанији су били као делегати КПЈ при ЦК КП Албаније Андрија Мугоша, а касније и Блажо Јовановић и Миладин Поповић (ИРП Београд бр. 16137/III, 2—56 (41) 92).

²⁴ В. И. Лењин *Изабрана дела*, књ. 10, стр. 185, Култура, Београд 1960. године.

²⁵ Ј. Б. Тито, *Комунистичка партија у данашњој народно-ослободилачкој борби*, Историјски архив КПЈ, т. I, 1, стр. 147, изд. ИО ЦК КПЈ, Београд, 1949.

²⁶ Зборник докумената НОР, т. III, 1, стр. 79—80.

²⁷ Микрофилм у Архиву ВИИ бр. 3/352—353.

²⁸ ИРП Београд бр. 317/II, 1—9 (41) 64.

мунисте, борце и народ.²⁹ Многи извршени задаци, у којима су комунисти показали чуда од јунаштва, носили јединицу, подизали морал становништва, говоре о складу између речи и дела. Можда су у војничкој сфери испољавања јунаштва и претеривали,³⁰ па су гинули истакнути партијски кадрови и вође устанка у појединим регионима. Увиђајући то, партијска руководства упозоравају на потребу јунаштва, али да није „херојство чинити од себе сигуран циљ за непријатељски куршум или гранату“, да лично херојство „води у лијеп примјер прегалаштва, али, најчешће, у смрт. То, онда, не значи победити нити успех“.³¹ И овде се јавља хуманизам — брига о кадровима (да се не излажу непотребно великој опасности) истовремено је значила и остати тамо где је најтеже, делом показати како се треба понашати и борити.

Хуманизам. — Комунисти су доказивали свој хуманизам у свим доменима оружане борбе. У току борбених дејстава тражили су да се победа постигне са што мање губитака, јер нашим „војсковођама људи нијесу средство да се немилосрдно бацају на кланицу (како то чине фашисти) већ су људи циљ који треба прије свега сачувати и непријатеља уништити“.³²

У току дугогодишњег рада Партије увек се постављало питање изградње и чувања кадрова. Тако је било и у револуцији, с тим што је потреба за кадровима била већа, а требало је доста напора да се развију њихове способности, иако су за то постојале повољне могућности.³³

Комунисти се срећу свуда са човеком-фашистом друштвене и моралне беде, човеком који употребљава сва средства да би задржао точак историје револуционарних промена, да би остао у

²⁹ „ви сте показали, укупно узевши, војничку храброст и политичку свијест“, стоји у наредби команданта Дурмиторског НОПО, „врлине које су послужиле домаћем живљу за углед, јер је најбоља пропаганда — пропаганда дјелом и примјером“. (Зборник докумената НОР, т. III, 2, стр. 368).

„Масе ће само тако, ако ми будемо пошли тим путем, увидјети да смо ми комунисти заиста борци за њихову слободу и срећнији живот и да их не напуштамо у најодлучнијим часовима, већ се налазимо у првим борбеним редовима „те борбе“, стоји у Писму ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак (докуменат у Зборнику докумената НОР т. IX, 1, стр. 18).

³⁰ Личним примером су чланови Партије утицали да се превазиђе тешка ситуација у којој се Девета црногорска бригада нашла (Архив VII, рег. бр. 1—1/2, кут. 760).

„Тридесет чланова Партије и СКОЈ-а напунили су торбе бомбама и пошли на задатак, боси, по камењу, да их шум ципела или тврдих опанака не би открио“ (Јово Михаљевић, *Живи записници*, Младо поколење, Београд 1965, стр. 57).

³¹ Архив VII рег. бр. 16/1, к. ш. 27.

³² Зборник докумената НОР, т. III, 1, стр. 19.

³³ Ратни услови су брзо стављали људе на пробу и они су имали могућности да се докажу или покрену. С обзиром на променљиве војно-политичке ситуације, личност је била стално у ситуацији да решава проблеме и кроз то доказује своје способности и склоности, за одређене дужности. Међутим, велики број погинулих отежавао је стално напоре да се оспособе кадрови за руковођење веома сложеним процесима револуције.

сопственом брлогу живљења покушавајући да у њему задржи и друге људе. Револуционар је морао да руши ту одбачену и превазиђену представу о свету, да подигне човека из учмалости и песимизма на степен активитета, како би могао да руши постојећи и ствара нови свет. И у таквим односима, упостављеним фашистичком дехуманизацијом друштва и човека, остати човек и поступати човечно — то је израз хуманизма и револуционарног оптимизма, па и храбрости, јер је требало надвладати жељу за осветом која се у таквим условима нормално рађа.

Брига о кадровима била је стална дужност партијских организација, али и сваког члана Партије.³⁴ Они су бринули о свом моралном, револуционарном, политичком бићу, развијајући све своје потенције и усмеравајући и на стварање материјалних основа човештва. Они зато нису мрзели човека у фашистичким униформама и са четничко-ушашким и другим издајничким обележјима, него услове који су утицали да неко постане окупатор, његов слуга или потчињени и обесправљени. Зато се човечно односе према заробљеном непријатељу.³⁵

Однос према сопственом животу била је стална хуманистичка дужност члана Партије, СКОЈ-а и сваког борца. Сваки се осећао обавезним да води рачуна о себи, о другима и да чува револуционарно достојанство. У чувању достојанства водила се борба против сопствених слабости које понижавају човека: кукавичлука, опијања, лошег понашања, недругарства, лажи и других мана недостојних комунисте. И са тог становишта се прилазило при оцени лошег владања појединих чланова Партије у време повлачења бројних партизанских снага из Црне Горе који су чак оправдали свој кукавичлук и извесну сарадњу са четницима. Разуме се, то није могло бити прихваћено, и они су одстрањивани из редова Партије и СКОЈ-а. Исто тако, чување достојанства огледало се у храбром држању пред непријатељем. Вршена су и самоубиства, али у случајевима када се није могло избећи окружење, када се тим подвигом уносила несигурност код окупатора и контра-револуционара, а подизала вера у коначну победу код бораца револуције. О томе говори низ примера самоубиства извршених зато да би се очувало револуционарно и људско достојанство. Тако су се у време битке на Неретви и Сутјесци рањени борци — комунисти и остали — договарали да се живи не дају непријатељу и да, уколико наиђу Немци, изврше самоубиство како их не би фашисти понижавали.³⁶ Захваљујући кохезионој снази ко-

³⁴ „Чување кадрова је од почетка била посебна брига партијских организација“ (Устанак народа Југославије 1941, књ. III, стр. 56).

³⁵ О поступку према заробљеном непријатељу види: Четврта пролетерска“ (Војно дело, Београд 1969. књ. 1, стр. 209); Радован Вукановић, Четврта црногорска пролетерска, Неретва, књ. 2, стр. 241; Саво Брковић, Записано у рату, стр. 47, 128.

³⁶ О томе говоре речи Митра Вукајловића: „Сви ми волимо да живимо, али данас не смијемо мислити на то“ („Четврта пролетерска“, књ. I, стр. 143).

дектива и свести комуниста, имамо веома мало самоубиства која би била резултат песимизма, неверовање у могућности победе, губљења револуционарне перспективе, кукавичлука.

Хуманизам се испољавао и у односу на заштити села и рањеника, у бризи за исхрану становништва. Ту се показала партизанска човечност као и у случајевима правилног поступања према заведенима непријатељевом пропагндом. Многи су у Босни бежали испред црногорских партизана, плашећи се малтретирања и пљачке. Правилни и хумани поступци учинили су своје — на најбољи начин је демантована четничка и друга непријатељева пропаганда о циљевима партизанске борбе и лику партизана.³⁷ Многа прочетничка и проушашка села у Босни прелазила су на страну партизана захваљујући и деловању комуниста на развијању човечности.

Моралне врлине комуниста

Указујем само на неке посебне врлине које су красиле комунисте у току револуције: дисциплинованост, одговорност, храброст, дружељубље, самоиницијативност, скромност, принципијелност, поштење. Снажно деловање су имале врлине: скромност, одлучност, револуционарност, доследност, истинољубивост, искреност, колективност, радност итд.³⁸

У више наврата указивано је на опште моралне врлине комуниста. Тако се у Писму ЦК КПЈ од 12. априла 1942. године истиче: „Црногорски и бокелски комунисти морају се навикавати да све снажније развијају праве особине комунисте: самопријегор, крајње пожртвовање у раду за добро народа, високу политичку свијест и гвоздену бољшевичку будност и дисциплину“.³⁹ Извештавајући ЦК КПЈ о раду партијске организације, Политодјел Пете пролетерске бригаде пише: „Опште речено кадрови се добро развијају. У Партији нема никаквих нездравих појава, као на пр. фракционаштво, фамилијарност, искривљавање политичке линије итд. Већина партијаца су млади али Партији безгранично одани“.⁴⁰ Тако се описују и поједине личности револуционарног

Види: „Четврта пролетерска“, књ. 1, стр. 173, 203.

„Договорили смо се — у случају да нас непријатељ изненади — да му не дамо да нас мрцвари. Већ да се ручним бомбама и пиштољима боримо до последњег метка, да погинемо прса у прса, онако како и нам доликује“ (Богдан Вујошевић, *С рањеницима на Неретви и Сутјесци*, Прва пролетерска, Војно дело, Београд, 1963, књ. 2, стр. 274).

³⁷ Миле Радовић, *Друга чета, 5. батаљона 4. бригаде*, чланак у „Неретви“, књ. 3, стр. 261.

³⁸ Простор нам не дозвољава да обрадимо и ове моралне врлине, па смо се одлучили само на неке, које су по нашем мишљењу доминирале понашањем, деловањем, мислима и осећањима комуниста Црне Горе. Једна шира обрада моралног лика комунисте у целини нам тек предстоји, и представља наш наредни задатак.

³⁹ Зборник докумената, НОР т. III, 3, стр. 50.

⁴⁰ Докуменат у Архиву ИРП Београд бр. 1090/V, 1—35 (42) 652.

покрета. Указује се на њихове моралне врлине као битно одређење револуционарног борца. Описујући личност Саве Ковачевића, Велимир Терзић, поред осталог, истиче: „Близак, мио, простодушан, срдачан, искрен и дружељубив Сава Ковачевић је увијек мислио и радио за радни народ града и села. Његов свијетли карактер, безгранична вјерност и оданост својој родној грудии, храброст, смјелост, љубав према истини, љубав према сиротињи села и града — према потлаченим и поробљеним, суровост и мржња према тиранима народа — окупатору и домаћим издајцима четницима и усташама — све те дивне Савине врлине одраз су најдубље народне душе карактерних врлина наших народа“.⁴¹ Разуме се, у једној револуционарној организацији морају се дешавати и нека одступања од трасираног пута и дефинисаних моралних својстава личности које је сачињавају. Тако се у документима Партије указује и на негативне стране у понашању и активности чланова Партије. Партијска руководства су тражила више акција а мање прогласа, чиме се настоји сузбити појаве бирократизације личности и појединих организација.⁴² Јављале су се код појединаца и тежње за привилегијама, што није било у складу са ставом Партије према месту и улози комунисте у јединици, одбору народноослободилачке власти, одбору омладине, жена итд.⁴³ Било је и појава „некомунистичког односа међу друговима, непартијности“, што је нарушавало лик комунисте.⁴⁴ Сретали су се и чланови Партије који се нису у свим ситуацијама храбро понели. Неки су били оптерећени сопственом величином и заслугама. Све је то нормално у датој моралној ситуацији која се манифестовала, јер се ради о реалним људима који су спремни на све, али и људима који живе у датим условима и делују у изузетно тешкој ситуацији. И зато кажемо да појединачне мане, грешке, невођење рачуна о лику комунисте — не могу да умање

⁴¹ „Сутјеска 1943—1953“, Народна књига, Цетиње, 1953, стр. 183—184.

О томе пише и др Душан Живковић у књизи „Бока Которска и Паштровићи у народноослободилачкој борби“ (стр. 254) следеће: „Скроман, друштвен, увек расположен за пјесму и сваку другу акцију, уносио је свежину и веселе у своју околину и зато је његова јуначна смрт — команданта Орјенског батаљона — оставила врло снажан утисак на становништво читавог овог краја“.

Указујући на лик Божа Маркова Радуловића, заменика комесара чете у Четвртој пролетерској бригади, Бошко Ђуричковић је написао: „Красиле су га све особине комунисте. Био је упоран и самоиницијативан, сталожан и стрпљив, одлучан и принципијелан до максимума правичан, са безграничном љубављу према људима и чврстом вјером у оправданост пута којим је ишао“ „Четврта пролетерска“ књ. 1, стр. 138).

⁴² Види Писмо ПК КПЈ за Црну Гору и Воку од 1. децембра 1941. Окружном комитету КПЈ за округ Цетиње, Зборник докумената НОР, т. III, 1, стр. 254.

⁴³ Јово Михаљевић, *Живи записници*, стр. 109; Зборник докумената НОР, т. IX, 3, стр. 155; Зборник докумената НОР, т. II, 2, стр. 250; ИРП Београд бр. 5643/V, 2—10 (43) 48.

⁴⁴ Види: Зборник докумената НОР, т. IX, 1, стр. 141.

стварну вредност и масовно јављање комунистичких врлина. Многи су хероји Партије, борећи се тамо где је најтеже, давали пример човечности и моралности. Говорећи о врлинама комуниста, један од активиста је записао: „милина је било посматрати спремност комуниста. Престо смо се грабили ко ће више да прими задатака. Сваки од нас је увијек био готов на све“.⁴⁵

Полазећи од општих констатација о моралном лику комунисте Црне Горе, указујемо сада на неке његове моралне врлине.

Дисциплинованост. — Прилазимо разматрању проблема дисциплине са становишта свесне акције личности у остваривању револуционарне улоге. У тој свесној акцији комунисти су схватили неопходност одређеног реда, поседовања права и извршавања дужности. На тај начин је дисциплина попримала моралну садржину и престала бити нешто споља наметнуто човеку, нешто што гуши слободу и афирмацију личности. Такву свесну дисциплину у већини случајева поседовали су чланови Партије. Свесна дисциплина је ишла до крајњих граница људских могућности у поштовању унутарпартијских односа и норми успостављених унутар ослободилачког покрета. Сва руководства и организације Партије инсистирају на свесној дисциплини као најснажнијем чиниоцу у остварењу задатака. Партијски руководилац Осме црногорске бригаде истиче у свом извештају ПК КПЈ за Црну Гору и Боку од 10. марта 1944. године: „Према досадашњем запажању могло би се рећи да је дисциплина у партијској организацији добра“.⁴⁶ Разуме се, било је и појава недисциплине или увођења капларских односа у неким јединицама, што је наилазило на отпор код комуниста бораца. Било је и приговора приликом увођења свесне дисциплине како је то војнизирање Партије, а јавила се и парола „Ми нисмо буржоаска војска да нам је потребна војничка дисциплина“ Изградња свесне дисциплине представљала је дуг процес и тражила максимално залагање свих васпитних чинилаца.

Дисциплина није нарушавала иницијативу чланства. Међусобна одговорност и правилни односи између руководства и чланства Партије омогућили су развијање свесне дисциплине која је у себи садржала и пуну могућност самоиницијативног деловања на основу усвојених заједничких ставова.⁴⁷

Истина, у једном делу партизанских јединица 1941. године и у првој половини 1942. било је отпора увођењу партизанске дисциплине. Било је и покушаја уношења духа неорганизованости и јавашлука под паролом слободе личности, што би имало ката-

⁴⁵ Вукалица Милутиновић-Ђедо: „За последњи и одлучни бој“, У-станак народа Југославије 1941, књ. II, стр. 734.

⁴⁶ Архив VII рег. бр. 7—1/10, кут. 872.

⁴⁷ Политодјел Четврте пролетерске истиче: „дисциплина није достигла онај степен свјесне дисциплине, да партијац сам, из своје иницијативе и по сопственој вољи и сазнању, предњачи у свом батаљону“ (Зборник докумената НОР, т. IX, 1, стр. 432).

строфалне последице за организованост борбе и за правилне односе унутар партизанских јединица и односа народа и бораца. Схватајући опасност ових схватања и сузбијајући анархистичке тенденције, комунисти су успели да створе организоване, чврсте и дисциплиноване партизанске јединице.

Одговорност. -- Заједно са дисциплином развија се свест о одговорности код члнова Партије. Схватајући интересе револуције и свог места у остваривању њених циљева, комунисти су свесно преузимали на себе одговорност, свесни да је то нужно да би се задаци могли остварити. Само преузимање интернационалне, класне и националне одговорности дошло је до изражаја у одлуци да се почне са оружаним устанком. Масовност устанка у Црној Гори говори довољно о остварењу преузетог дуга. Одговорност је била стално присутна вредност у деловању комуниста.

Постоје и нека неразумевања односа личне и колективне одговорности. Наиме, егзистирају схватања која инсистирају на томе да је постојала колективна одговорност у којој се губила лична одговорност, да се личност комунисте утапала у партијски колектив и сл. Не схватајући велику историјску истину да је дошло скоро до сливања Партије и чланства, јер су им и интереси били сливени. У тој сливености нису се губили лични интереси, па тиме ни индивидуалност члана Партије, али је лични интерес био истовремено и конкретно општи интерес свих комуниста. Доста се инсистирало на личној одговорности, иако се увек наглашавала и колективна одговорност.⁴⁸ У једном извештају о борцима и комунистима Четврте и Пете пролетерске црногорске бригаде, Иван Милутиновић пише: „код свих је жеља за кућом јака, али за Партију још јача“.⁴⁹ Овде нам се чини да су интереси Партије били изнад жеља, осећања, схватања и интереса чланства, али у стварности ти интереси су се манифестовали у јединству.

Велика је била одговорност комуниста за остварење своје револуционарне улоге и они су је свесно извршавали. Настојали су да схвате задатак и да свесно поднесу тешкоће при његовом извршавању. Дајући задатке Војину Чепићу у борби за ослобођење Ливна, Саво Дрљевић каже: „Знао сам да ће задатак који добије или извршити или погинути“.⁵⁰ Веома видљива свест о одговорности манифестовала се и у поступку двојице курира који су намеравали да „у неком житу покрај пута“ сачекају зору са „надом да ће се ипак неко појавити“ али свест да носе житну пошту није им дала да се смире и наставили су пут успешне о-

⁴⁸ Указано је на личну одговорност и дисциплину. Види: Зборник докумената НОР, т. IX, 3, стр. 504.

⁴⁹ Писмо Ивана Милутиновића Миловану Биласу од августа 1942. године. Зборник докумената НОР, т. II, 5, док. бр. 149.

⁵⁰ Саво Дрљевић, *Ливно је пало*, Четврта пролетерска, књ. стр. 332.

стварујући задатак.⁵¹ У деловању комуниста Четврте пролетерске бригаде „осећај одговорности и коректног односа према становништву био је на највећој висини“⁵² а тако је било и са осталим борцима и комунистима. Зар херојска дела — када се није одступало са положаја без наређења, када је до краја извршаван задатак без обзира на жртве — најбоље не говоре да је одговорност била битно морално својство комуниста.⁵³ Из свести о одговорности јављала се и храброст, као што је и храброст појачавала одговорност.

На питању личне и колективне одговорности инсистирала су сва партијска руководства у јединицама и на терену. Тако ПК КПЈ за Црну Гору и Боку тражи да се „поведе најљућа борба, против фамилијарности, гледања, кроз прсте, либерализма према каријеризму, групаштву и небудности, као и против недовољног осећаја одговорности пред ђелијом и Партијом“⁵⁴ За повећање одговорности залагале су се и партијске ћелије.⁵⁵

Лична одговорност лодизана је и путем поделе рада унутар партијских ћелија и руководства. Сваки је знао сферу деловања, али то није значило „да сви партијци не одговарају за цио партијски рад“.⁵⁶

Храброст. — Комунисти су испољавали храброст не само у борби и у целокупној својој активности. За њих је војничка храброст била само једна од манифестација чина испољавања. Зато је и војничка храброст у деловању комуниста имала шире димензије и представљала доказ моралности и истовремено представљала морални чин револуционарне акције.

Храброст је била једно од основних мерила при вредновању комуниста и израз степена хуманости, моралности, револуционарности, другарства, одговорности и сл. У себи је садржала свест и акцију да се створи нови друштвени систем без експлоатације и бесправља.

У храбром чину испољава се и однос према животу. Храброст није могла бити резултат невредновања живота или фата-

⁵¹ Митар Јауковић, *Из живота кутира Четврте пролетерске бригаде*, Четврта пролетерска, књ. 1, стр. 235.

⁵² Четврта пролетерска, књ. 1, стр. 63.

⁵³ Чувене борбе на Купресу, Ливну, Доњим Барама и другим славним поприштима на којима су се борили борци и комунисти Црне Горе најбоље говоре о одговорности према извршењу добијених задатака.

⁵⁴ Осма црногорска бригада, изв. ПК КПЈ за Црну Гору и Боку од 30. марта 1944. године, (Архив VII рег. бр. 3—2/10, кут. 872).

На саветовању комуниста Треће дивизије 3. јануара 1944. године закључено је: „Уочено је да није развијен осећај личне одговорности, што се огледа у лабавом спровођењу партијских директива и недовољном уношењу и залагању у свакодневном раду Партије“ (Архив ВИИ рег. бр. 1—5, кут. 755).

⁵⁵ На развијање личне одговорности указивао је и ПК КПЈ за Црну Гору и Боку (види Зборник докумената НОР, т. III, 1, стр. 214).

⁵⁶ Писмо заменика политкомесаца Пете црногорске бригаде од 8. јула 1942. године. Зборник докумената НОР, т. IX, 1, стр. 386.

листичког гледања на живот и смрт. Борба коју су комунисти водили и њоме руководили била је организована, свесно усмерава-на, и њоме је оствариван револуционарни циљ. Полазећи од тога, можемо рећи да је у њој долазила до изражаја афирмација жи-вота и прогреса. Настала је храброст као пробуђена снага за ју-наштвом, за остварењем заједничких и својих идеала. То је битно обележје храбрости комуниста.

Традиционална храброст црногорског народа добија шире димензије, јер се испољава у новим условима и реализују је нове личности. Постаје свесни напор да се оствари циљ.

Комунисти су себе ангажовали без резерве, до краја. Они су били тотално присутни у стварности и требало је храбрости да се она схвати и превазилази. Она је била трајна морална врли-на комуниста, а не тренутни занос. Изражавала је одлучност да се преузме и изврши задатак.

Лична храброст се сливала у општу храброст партијске ћелије, партизанске јединице, народноослободилачког одбора, актива СКОЈ-а итд. Доноси се колективна одлука да се остане на поло-жају, изврши задатак, преузме одговорност. О томе говоре при-мери личне и колективне храбрости комуниста⁵⁷ Шаљу се колек-тивне поруке да ће се издржати до краја и да се неће дозволити непријатељу продор према рањеницима и главним партизанским снагама. Комунисти су предначили у личној храбрости, па По-литодјел Треће дивизије констатује да „у борби чланови Партије чине чуда од јунаштва личним залагањем и самопријегором“.⁵⁸ У борби око Купреса млада „гимназијалка Даница Поповић, са Цетиња, члан Партије, у првом јуришу је рањена. Наставила је борбу и запјевала“.⁵⁹ Млади борац, курир Четврте пролетерске бригаде, у борби на Сутјесци својим телом штити команданта бригаде Вака Ђуровића.⁶⁰ Борци који су умирали од задобијених рана „молили су другове до себе да не попусте и савјетовали их да искористе њихова мртва тијела за заклон“.⁶¹

С правом је замерано члановима Партије што у борби не воде довољно рачуна о себи, већ се сувише излажу опасности. Нарочито је то било карактеристично за руководећи партијско-

⁵⁷ Борба друге чете трећег батаљона Четврте пролетерске на Љуби-ном гробу. — Примају се колективне похвале. Види: Билтен ВШ НОВ и ПОЈ, бр. 23—27. Зборник докумената НОР, т. II, 1, стр. 252—254; Божидар Беговић, *Љубин гроб*, Четврта пролетерска, стр. 12—13, изд. Војноисториј-ски институт, Београд 1952.

⁵⁸ Архив ВИИ, рег. бр. 2—3/5, кут. 755 А.

⁵⁹ Радомир Бурић, *Око Купреса*, Четврта пролетерска, књ. 1, стр. 163.

⁶⁰ Еидоје Жарковић; *Велики подвиг*, Четврта пролетерска 1942—1945, изв. ВИИ, Београд, стр. 159—160.

⁶¹ Божидар Беговић, *Љубин гроб*, Четврта пролетерска 1942—1945, стр. 166.

-политички и војнички кадар, који је у борбама највише гинуо⁶² Зато је постављено пред комунисте да и даље служе за пример, али не истрчавањем у борби, јер је то једна страна храбрости, а далеко важнија је друга храброст — командантска, партијско-политичка.⁶³

Свака морално-политичка и војничка актиност, која је била усмерена на мењање постојећег стања, решавања дате ситуације, проналажења нових облика борбе и активности — представљала је храбар чин. У тој масовној активности јављала се храброст као израз захтева за мењање средине, за њено прилагођавање условима борбе и потребама живота и рада. Истовремено, свака пасивност, извлачење из решавања тежишних проблема — значила је губљење перспективе, разарала човека водећи га у дезертерство, кукавичлук,⁶⁴ а све је то био корак до издаје.

Држање пред националним и класним непријатељем чланова Партије, СКОЈ-а и осталих припадника народноослободилачког покрета често је прерасло у легенду која има реалну основу. Још пре рата партијска организација Црне Горе дала је своје херојске представнике плејади чувених револуционарних бораца који су се храбро држали пред полицијом. Чувено је држање Крста Попиводе и Цане Бабовић којим је обележено ново поглавље у развоју моралне и револуционарне храбрости комуниста у земљи. У току Револуције јавља се масовна храброст која је односила моралну победу над непријатељем. Херојски се држао Војо Ковачевић пред усташима у Загребу,⁶⁵ Машан Петричевић из Метериза,⁶⁶ Вукица Митровић,⁶⁷ Ђуро Стругар, група бораца из Бјелоша⁶⁸ и многи други.⁶⁹ У хуманистички и морални смисао ове

⁶² Види извештај политкомесара Четврте пролетерске бригаде од 24. августа 1942. године ВШ НОП и ДВЈ. Зборник докумената НОР, т. IX, 1, стр. 503 и Зборник докумената НОР, т. IV, 6, док. бр. 108.

⁶³ Архив ВИИ рег. бр. 2—3/5, кут. 755 А.

⁶⁴ Извесна колебања комуниста била су видљива после повлачења партизанских јединица из Црне Горе, када су се неки чланови Партије забункерисали или избегавали било какав рад, што их је водило у песимизам.

⁶⁵ Историјски архив КПЈ, т. I, 1, стр. 187.

⁶⁶ Зборник докумената НОР, т. III, 1, стр. 311.

⁶⁷ Историјски архив КПЈ, т. I, 2, стр. 321.

⁶⁸ Устанак народа Југославије 1941, књ. III, стр. 70.

⁶⁹ Дивна Мирковић у напису „Легенда о Чвору“ пише:

„— А, ти си им био командант — стали су да се цинично смеју (четници и Италијани — М. М.). — Па знаш ли да су вам погинули Тито и Моша, да су ухватили Ђида и Црног.

— Можда, то не знам, али једно сигурно знам: није погинула Партија! — Гордо је одговорио командант“ (Сутјеска 1943—1953, Народна књига, Цетиње стр. 155).

— „Велику храброст испољио је Мирко Матковић у борби против Италијана код Церовика 7. децембра 1941. године. Иако рањен, устао је руководио је борбом док га нису изнели са положаја“ (Душан Живковић, *Бока Которска и Паштровићи у народноослободилачкој борби*, стр. 125 — 126).

Батрић Јовановић: Пола сата до зоре „Покрет!“ пише.

храбрости потребно је захватити дубље него што је то овде могуће учинити. Битно својство ове храбрости је револуционарно достојанство које утиче да се преброде физички болови нанесени за време садистичких тортура приликом саслушавања ухапшених и заробљених бораца.

Видно се манифестовала и храброст у савлађивању болова и својих нагона. Многи су гладовали, али нису хтели да наруше принципе пролетерског морала. Иако и сами нису имали довољно хране, одвајали су последњи залогај за оне који су били изнемогли од глади. Дати последњи залогај хлеба свестан да је то можда једини спас граничи се са великом храброшћу. Исто тако, певати док се над тобом врши хируршка интервенција без наркозе представља изузетно храбар чин.⁷⁰

Комунисти су испољавали храброст и у схватању свих страна даје ситуације и деловању на њено мењање. Сама спремност да се сазна истина, да се и после тога настави борба без сумњи и неверице и савлађују скоро немогуће тешкоће — манифестација је храбрости која је произашла из свести комуниста. За комунисте није било безизлазних ситуација.

И само умирање постаје јачина храбрости. То најбоље показују речи једног комунисте тешко рањеног у борби: „Умирам ли комунистички, реците другови!“⁷¹ У листу „Наша борба“ наведено је више примера таквог држања комуниста и бораца.⁷²

Масовна храброст је одбацивала лажне хероје који су стајали пред револуцијом и изгубљено били заплашени. Они су престали бити носиоци и на речима револуционарног процеса, а тиме и чланови Партије.

Масовни устанак стварао је услове да се јави и бројна храброст, али и кукавичлук. То је захтевало од партијских организација да васпитавају код бораца храброст, и то путем личног примера комуниста. Херојски подвизи бораца и становника евидентно потврђују да се у томе имало успеха.

Дружелубље. — И другарство је представљало једну од фундаменталних вредности и односа унутар Партије и партизан-

⁷⁰ — „већ се сакупило у једном поточићу више од 50 рањеника из два батаљона Пете, које убрзано завијају чим стигну. Не чујеш ни једног јаука! Има их грозно искрвављених: кржаве руке, ноге, груди. Парчад плућа изашла на леђа“ (Сутјеска 1943—1953. Народна књига, Цетиње, стр. 116).

— О подношењу тешкоћа записао је Родољуб Чолаковић и ово: „Међу борцима има и босих. Када се једног дана буде писало о јунаштву наше војске, онда се не би смјело заборавити на издржавање ево оваквих напора, на нашу сиротињу, на босе и гладне борце, на болеснике и рањенике без најужнијих лекова и у биједним сеоским уџарама, на ноћне маршеве, на наше курире саме у беспутним предјелима, по киши и снијегу. Све то не смије бити заборављено јер је то, мислим, теже издржати него јуришати на бункер“ (Записи из ослободилачког рата, Напријед, Загреб, 1961, књ. III, стр. 81).

⁷¹ Прва продегерска, књ. 1, стр. 257.

⁷² Зборник докумената НОР, т. III, 1, стр. 93, 291, 331, 358.

ских јединица. Томе су допринели комунисти својим дружељубљем, у коме се изражавају хуманост, поштење, искреност, верност, доказује храброст итд. Дружељубље је било битна компонента моралног лика комунисте.⁷³ Без развијеног другарства морална снага оружаних јединица не би била тако велика.

Љубав према саборцу за исте идеале почивала је на свести о зјадничким интересима који се могу остварити само уједињеним снагама и напорима. У другарство су уткани револуционарност, солидарност и човештво.

Другарство је стимулисало активност, утицало на развој храбрости, издржљивости, одлучности, истрајности. Друг друга не оставља у борби, помаже му да савлада тешкоће и тренутну кризу сопствене личности, да реши дату конфликтну ситуацију.

У борби је другарство доказивало своју снагу тиме што је друг другу давао подршку, заједно су извршавали борбене задатке, остајали на положају до наређења за повлачење, пружали међусобно помоћ и заштиту, бодрили се да остану доследни себи и револуционарном покрету. Зато су били ретки случајеви извлачења из борбе и избегавања да се изврше тежи задаци.⁷⁴

Другарство се посебно манифестовало у односу на рањене другове. Многобројни су примери жртвовања за спас рањених бораца, за њихову заштиту. Спас рањених је претворен у „култ рањеника“.⁷⁵ Приликом спашавања рањених другова доказивала се своја личност, снага револуционарног покрета, пролетерски морал и хуманизам. Спашавајући рањенике гинули су здрави и способни борци, чиме се умањивала ударна снага са војног становишта, али се добијало у моралној снази, у човечности и херојзму.

⁷³ „Састав чланства (Партије — М. М.) је здрав, развија се правилно, и захваљујући томе у Бригади (Петој — М. М.) је створена другарска атмосфера, која носи борце и неустрашиво их води у борби против непријатеља“ (Зборник докумената НОР, т. IX, 2, стр. 205).

⁷⁴ Било је неписано правило да први увек преузимају на себе најтеже задатке о одговорности, али ни остали нису изостајали у томе. Зато је било могуће, без обзира што је сваки тражио за себе најтеже задатке, да сваки добије оне послове које може да изврши према могућностима и расположивим снагама. Свако извлачење од преузимања тежих задатака сматрано је за чин недругарства.

⁷⁵ Има велики број извора који говоре о ангажовању у спашавању рањених бораца, али наводим неке од њих:

„Она (Трећа дивизија — М. М.) ни у једном тренутку најкритичније фазе борбе на Сутјесци није покушала да одвоји своју судбину од судбине рањеника који су се са њом пробијали. У томе је њена величина, подвиг“ (Сутјеска, књ. 1, стр. 179, ВД, Бгд. 1959. год.);

„Када су дошли до чистине, пушчана ватра је била прецизнија. митраљески рафали гушћи. На Марковим леђима поново је рањен командир вода“ (Радомир Бурић: *Рањеник не смије остати*. Четврта пролетерска, књ. 1, стр. 244);

„Испод самог врха наишли су на талијанске ровове. Талијани су их изненадили. Славко је изгубио око, а Спасоје је био смртно погођен... Ра-

Другарство се није могло заснивати на материјалним привилегијама,⁷⁶ полтронизму и другим појавама несвојственим комунистима. Ни борба није била усмерена на стицање материјалних привилегија, на нехумани и неморални поступак као што је то био случај са непријатељем. Сам циљ за који се непријатељ борио био је неморалан са становишта пролетерског морала и прогреса друштва, па су му и средства којима се служио била нехумана. И другарство које се на таквим основама успостављало у империјатељским редовима било је нечовечно и из ниских побуда.

Другови се међусобно радују појединачним и заједничким успесима, теше се у невољи, дају и примају савете, боре се, страдају и побеђују. Као да је нестало зависасти на успех друга.

Развијано је другарство које је подигнуто на степен дужности — спасти другове из непријатељских затвора и логора. Захваљујући таквом ставу, имамо дивних примера јунаштва и испољавања другарства приликом ослобађања другова.⁷⁷

Другарство се свестрано испољавало, било је масовно, у чему су предњачили комунисти, развијајући нове односе међу борцима засноване на револуционарном хуманизму. Зато су примери другарства прерастали у легенду и херојизам који се у таквим условима јављао. У томе је и била снага револуционарног другарства испољеног: на полагају, у збеговима, у затворима, логорима, унутар Партије, антифашистичких организација, одбора народноослободилачке власти итд.

Самонницијативност. — Брза промена ситуације, примена политичке линије Партије на конкретне услове, плима и одсека људске активности, нови методи деловања окупатора и контрареволуционарних снага и сложена политичка ситуација — тражили су сталну активност, константно присуство комуниста у ствар-

њеном Спасоју притрчао је Саво Никаљевић да га извуче, Талијани су поново запуцали и Саво је погинуо носећи на леђима већ мртвог комесара. Тада га је прихватио Блажо Попивоца, али је и он био рањен". (Саво Вурић, *Како смо прелазили Дрину*, Прва пролетерска, књ. 2, стр. 205);

„Чули смо песму тешких рањеника“ (Неретва, књ. 3, стр. 240);

Архив ВИИ рег. бр. 2/2, кут. 27;

Бошко Брајковић, *Од Биоча до Кладња*, Сутјеска, књ. 2, стр. 139.

Нисмо навели херојство Треће дивизије у спасавању рањеника, као ни борбу на Неретви, у којој су, заједно са осталим партизанима, црногорски борци показали велики херојизам и другарство према рањеним борцима.

⁷⁶ Чим би се осетило подвајање, одмах је партијска организација на то указивала. Ово се односило и на покушаје постављања на виша руководећа места мање способних, који су наилазили на оправдан отпор а комунисти су то расправљали на партијским састанцима, тражећи санкције према онима који су покушавали да некомунистичким путем форсирају мање способне можда и из неких личних користи. Тако је сузбијана свака тенденција, фамилијарности и других појава које су у супротности са пролетерским моралом.

⁷⁷ Види — Зборник докумената НОР, т. III, 1, стр. 346.

ности, непрекидно размишљање и тражење адекватних решења. У таквим условима иницијатива је била нужна да би се било у току ствари, на време дао одговор на конкретна питања револуционарне акције, парирало непријатељу, створила нова подршка и упоришта Партије, основао народноослободилачки одбор. Зато је унутар Партије развијана код чланства и руководства самоиницијатива, која је постала једно од фундаменталних својстава личности и револуционарног деловања комуниста.

У том тражењу, налажењу, ангажовању, утицају на токове револуције — рађала се самоиницијатива комуниста која се преносила на све учеснике оружане борбе.⁷⁸ Она је била позната под доста упрошћеној речи „Снаћи се“, што је значило: сам и са друговима разреши настале супротности и превазиђи тешкоће сопственим снагама (набави оружје и муницију, храну, смештај, одећу, човека преко кога ћеш се повезати са људима у селу и створити упориште ослободилачке борбе итд.). Све то није било могуће без самоиницијативе.

Сви чиниоци револуционарног покрета залажу се за развој самоиницијативе. Сматрало се великим недостатком непостојање самоиницијативе и чекање на наређења и директиве.⁷⁹ Указивано је на штетност преузимања иницијативе виших партијских форума и команди јединица нижим и појединим члановима Партије, СКОЈ-а и борцима.⁸⁰ Зато је и било могуће да за време стагнације устанка у Црној Гори и покиданих партијских веза комунисти самостално наставе деловање спроводећи партијску линију у дело.⁸¹

Имајући могућност самоиницијативе чланови и партијске организације имали су довољно простора да доказују своју вред-

⁷⁸ Иницијативу „има онај који мисли о ономе шта ради и који се стара да што више допринесе општој ствари и Партији“, истиче се у писму партијског руководства Пете пролетерске бригаде (Зборник докумената НОР т. IX, 1, док. бр. 108); Види: Зборник докумената НОР, т. III, 1, стр. 108, 156, 394.

⁷⁹ „Највећи недостатак је још недовољна теоријска изграђеност а код партијаца помањкање самоиницијативе“ (Зборник докумената НОР т. IX, 2, стр. 71).

⁸⁰ „Појаве преузимања иницијативе од стране виших форума нижим форумима, преношење одговорности и рада од стране нижих на више, свођење рада виших форума на ниже (случај МК у Подгорици), као и комотност, лежерност, разлабављеност одговорних другова у присуству чланова неког нижег форума имају штетних посљедица за рад Партије, слабе осећај одговорности и спугавају иницијативу форума и појединаца“ (из Резолуције са покрајинског саветовања партијских представника Црне Горе, Боке и Санџака, од августа 1941. године. Зборник докумената НОР т. III, 4, док. бр. 2); Јово Михаљевић, *Живи записници*, стр. 37.

⁸¹ Др Душан Живковић истиче да је услед честих непријатељских офанзива долазило до прекида веза између чланства и руководства. Познајући партијску линију, чланови КПЈ су наставили да остварују своју улогу, а истовремено су чинили све да успоставе везу са одговарајућим партијским комитетом. (Бока Которска и Паиштровићи у народноослободилачкој борби, стр. 99).

ност, да развијају своје способности и поверење у сопствене снаге и могућности. Тако је самоиницијатива утицала на развијање способности комуниста, а сама је била доказ реализације револуционара. На бојном пољу развиле су се способности многих комуниста и бораца „што су имали пуну могућност самоиницијативе“.⁸²

Самоиницијатива комуниста Црне Горе дошла је до изражаја и у стваралачкој примени марксистичке теорије револуције. Већ смо указали да се то огледало у: начину вођења оружане борбе, темпу револуционарног развоја, стварању и усмеравању борбене активности оружаних снага, супростављању политичке власти, решавању националног питања, остварењу интернационализма, избора савезника итд. Захваљујући таквом приступу деловања комуниста и партијских организација, дали су значајан допринос марксистичкој теорији револуције и обогатили теоријски фонд Комунистичке партије Југославије. Први су почели да комбинују оружани устанак са револуционарним преображајем буржоаског друштва. Од првих дана оружане борбе стварају се организације жена, истичу право свих људи са навршених 18 година да бирају и буду бирани у све институције народноослободилачке власти, поставили су питање формирања чисто омладинских партизанских јединица итд. Ово су значајни теоријски, али и практично-политички доприноси комуниста општем току развоја југословенске социјалистичке револуције. Истина, у тој масовно развијеној иницијативи дешавале су се и грешке, скретања са линије КПЈ, истрчавања и сл., али све то не може да умањи стварни допринос комуниста Црне Горе победи револуције.⁸³

Самоиницијатива је значила и одговорност, а одговорност вије спутавала самоиницијативу. Одговорност није била сметња да се до максимума развије самоиницијатива и стваралаштво.

Пријем у КПЈ и морални лик

Приликом пријема у Партију водило се рачуна о моралним својствима личности. Понекад је било довољно да неко од бораца испољи неку лошу моралну особину или прекрши партизанску моралну норму па да не буде примљен у КПЈ. Том је, поред оста-

⁸² Ј. В. Тито, *Говори и чланци*, књ. I, стр. 64.

⁸³ Не улазимо овде у оцене дате од стране ЦК КПЈ о левим скретањима Партије Црне Горе, јер је то познато. Међутим, појава скретања са линије КПЈ било је у Срему Јужној Србији, Хрватској, Босни и Херцеговини и Словенији, што је видљиво из докумената с краја 1941. и до средине 1942. године. Свакако да се тенденције прелаза на другу етапу могу наћи и у неразумевању писма ЦК КПЈ од 14. децембра 1941. године упућеног ПК КПЈ за Србију, Писма ЦК КПЈ, упућеног ЦК КП Словеније од 10. 1942. (Зборник НОР, т. VI, 2, док. бр. 5).

Види још: Зборник докумената НОР т. II, 5, док. бр. 69; Исто, т. II, 3, док. бр. 132. Исто, т. V, 1, док. бр. 18. Исто, т. IX, док. бр. 119.

лог, био намењен и кандидатски стаж — време када се радило на изградњи моралних особина кандидата, како би он могао постати члан Партије. Без обзира што се водило рачуна и о моралном лику приликом пријема у Савез комунистичке омладине Југославије, иста су мерила примењивана и према скојевцима када је требало да постану чланови КПЈ. Свакав начин приступања одабирању људи за Партију доста је успоравао њено omasовљење и водио у секташтво.

У свим партијским организацијама био је оштар критериј за пријем. Тако се у Писму ПК КПЈ за Црну Гору и Боку истиче: „Приликом пријема у Партију треба строго водити рачуна да се не увуку елементи који су склони разним породицама, јер би шкодили угледу Партије, таквим помоћи да се ослободе тих порока, па тек послје их примати у Партију“.⁸⁴ Тражено је да се као мерило за пријем у Партију узима „лично поштење, карактер, храброст и оданост према Партији, одбацујући сваку фамилијарност“⁸⁵

Пријем у Партију значио је признање моралних квалитета личности. Зато је то био и подстрек да се буде моралнији и бољи борац и човек. Преко тога развијана су и пролетерска морална схватања и богаћена личност човека новим сазнањима и човечношћу. Међутим, колико је то утицало на развијање моралних својстава личности, подизало храброст, развијало партизанске морално-политичке односе, подизало углед Партије у масама итд. — условило је и појаву секташтва, које је имало негативне последице по omasовљење Партије и њено претварање у широку и бројно јаку авангарду револуционарног покрета. Људи су чинили чуда од јунаштва па ипак — само због неке ситније грешке и нарушавања моралног лика — нису примани у редове комуниста. Политички комесар Четврте пролетерске констатује: „Може се рећи да скоро сви наши партизани сматрају себе комунистима и да из тога њиховог субјективног осећања произлази и њихов однос према Партији“.⁸⁶ Ново Ковачевић, а таквих је било доста у партизанским јединицама Црне Горе, и поред „јунаштва и људских врлина“ „није био дуго примљен у Партију. Једини разлог био је што је неписмен“.⁸⁷ Многи борци су погинули а није им се испунила жеља да буду чланови КПЈ. Неки од њих су примани после смрти, што је представљало признање палом другу, али је то била и оштра критика секташтва. Па и поред тога, те-

⁸⁴ Архив ВИИ рег. бр. 2/1—7, кут. 1955. У другом документу од 27. марта 1942. године ПК КПЈ истиче: „у Партију примати честите, храбре, ревносне, дисциплиноване и нашој ствари одане борце“ (Зборник докумената НОР т. III, 2, стр. 431).

⁸⁵ Стоји у Инструкцији ЦК КПЈ о раду партијске организације у НОПО и ДВЈ од маја 1942 (Зборник докумената НОР, т. II, 4, док. бр. 3).

⁸⁶ Зборник докумената НОР, т. IX, 1, док. бр. 131.

⁸⁷ Вукота Радовић, *Пушкомитраљесци и бомбаши*, Четврта пролетерска, књ. 2, стр. 77.

шко се превладало секташтво, иако су на то указивала сва партијска руководства на терену и у јдиницама у Црној Гори и Боки.⁸⁸

Секташтво је настало и као резултат круто примењиваног критерија да у Партију треба примати раднике. Пошто се у партизанским јединицама Црне Горе и на терену налазило мало радника, то нису ни могли бити примани у Партију и тако побољшати њен социјални састав. Зато је неоправдано поштрван критериј према пријему сељака, а посебно интелигенције у Партију, Пролетерске јединице имале су у својим редовима велики број интелектуалаца, који су без обзира на осведочену храброст и морални лик остали изван редова Партије само зато што нису радници или сиромашни сељаци. Веома је карактеристично мишљење изражено у једном партијском документу у коме се јадикuje како нема радника у бригади и не може да се побољша социјални састав, а пошто има доста интелектуалаца то се одгађа њихов пријем.

Није потребно посебно истицати шта је значило за борце бити примљен у Партију. Две омладинке су рекле да им се испунила „највећа од свих жеља“ када су им саопштили да су примљене у КПЈ.⁸⁹ Организовани су свечани састанци на којима су другови и другарице примани у Партију,⁹⁰ што је још више повећавало углед комунисте и истицало значај његовог морално-политичког лика. Што се тиче других својстава комуниста као бораца, они су морали да у томе предначе и ту није било изузетака. Зато су стицали велики углед код бораца и народа.

Највеће признање је било када су борци примани у Партију у најтежим ситуацијама, јер је то значило да им се одаје признање за храбро држање и морално владање у међусобним односима. У таквим условима се човек покаже до краја, па су партијске организације имале могућности да се до краја увере у ствар-

⁸⁸ Наводимо нека документа:

„У нашем раду још се нијесмо ослободили непотребног зла — секташтва“ (Зборник докумената НОР, т. IX, 1, док. бр. 108);

Колико је било тешко секташтво говори и случај који наводи др Душан Живковић у делу „Бока Которска и Паштровићи у народноослободилачкој борби“: „За пола године примљено је свега 4—5 нових чланова Партије. Ова чињеница недвосмислено говори колико је био оштар критеријум за пријем у Партију и колико се секташило према појединим врло добрим и оданим члановима СКОЈ-а и осталим родољубима који се и у најтежој ситуацији нису пасивизирали“ (стр. 354).

Види још: Зборник докумената НОР, т. IX, 3, стр. 155; Буро Лончаревић, *Сећање на партијски рад у Првој пролетерској и Трећој крајишкој бригади* (Ратна сећања активиста југословенског револуционарног радничког покрета, Култура, Београд 1961, књ. 2, стр. 216—217, 225); — *Зборник докумената НОР, т. IX, 2, стр. 384*; Ратна сећања активиста југословенског револуционарног радничког покрета, књ. 1, стр. 289.

⁸⁹ Владо Шћекић, *Наша мала школа*, „Борба“, орган КПЈ од 22. фебруара 1943. године. Историјски архив КПЈ, т. I, 2, стр. 463.

⁹⁰ Јово Михаљевић, *Живи записници*, стр. 467 (рукопис).

не вредности оних који су кандидати за пријем, а истовремено блесну нови хероји који најављују своју кандидатуру за пријем у Партију.⁹¹

На тај начин је пријем у Партију утицао на повећање свеукупне револуционарне активности, повећање моралних вредности, вајање морално-политичког лика и ширење револуционарног морала и хуманизма. У томе је политика пријема истовремено била и политика ширења новог морала и хуманизма.

У изградњи морално-политичког лика комунисте на који смо указали велику улогу су одиграли васпитни чиниоци: партијске организације, марксистичко-лењинистичка теорија, јавно мњење успостављено унутар партизанских јединица и на терену итд. Државни су чести састанци, на којима су анализирани понашање и активност комуниста, што је повећавало свесну дисциплину и одговорност пред Партијом и утицало на већу активизацију у раду и борби комуниста. Упућивана је и критика, а веома повољни услови успостављених унутарпартијских односа омогућили су масовну самокритику комуниста, који су пред својим партијским друговима отварали себе без остатака и тако друговима давали могућност да им помогну да исправе грешке и постану још бољи комунисти и борци. У том правцу утицала су и средства подстицаја: похвале, награде у оружју и књигама, такмичење итд.

Указао сам само на неке морално-политичке врлине комуниста Црне Горе, које су, по мом мишљењу, довољне да се сагледа стварни допринос црногорских комуниста општој победи у НОП и револуцији и изградњи новог човека југословенске социјалистичке заједнице.

⁹¹ О томе Драгиша М. Ивановић пише у чланку „Сјећања на Пету црногорску“ и ово: „борбе даноноћне, крајња физичка исцрпљеност, а на партијским састанцима примају се нови чланови у Партију. Нема веће среће и части него постати члан КПЈ у тешким условима“ (Сутјеска, књ. 2, стр. 381).